

O‘ZBEK TILIDA QO‘SHMA GAPLAR

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent

axborot texnologiyalari universiteti

katta o‘qituvchisi

Gayubova Komila Anvarovna,

Ushbu maqolada: *o‘zbek tilida qo‘shma gaplar, ularning turlari, qo‘shma gap tizimlarining shakllanishi kabi masalalar ko‘rib chiqilgan. Qo‘shma gaplarda ob‘ektiv va subyektiv munosabat, baho, modal talqini, o‘zga nutqni kiritish kabilarni ta’kidlagan holda alohida ifodalangan.*

Kalit so‘zlar: *diktum, denotativ, modus, funksional, modal, mazmuniy yadrosi, kompleks, noto‘liq gaplar, mazmuniy-sintaktik.*

Olamdagi barcha voqea, hodisalar bir-biri bilan u yoki bu tarzda bog‘langan. Mantiqan boshqa bir hodisa bilan aloqadorlikka ega bo‘lmagan hodisaning o‘zi yo‘q. Bu aloqadorlik esa turli jihatlarga ko‘ra mavjud bo‘lishi mumkin. Masalan, bir xodisa boshqasi bilan kelib chiqishiga, sodir bo‘lish paytiga, maqsadiga yoki boshqa jihatlarga ko‘ra bog‘liq bo‘ladi. So‘zlovchining (yoki til egasining) nutqiy maqsadi hamisha ham bu bog‘liqlikni bevosita ta’kidlashga qaratilavermaydi. Agar mazkur bog‘liqlikni ta’kidlash zaruriyati tug‘ilsa, so‘zlovchi, avvalo, qo‘shma gaplarga murojaat qiladi, Tasavvur qilingki, ko‘chada ikki kishi bir-biri bilan gaplashib turibdi. Siz bilasizki, hatto ular bir-biri bilan tanish ham emas. Shunda ham ularning so‘zlashuvi — aloqasi mutlaqo mantiqsiz — asossiz emas, muayyan bir sabab, ayni munosabatning, albatta, qandaydir asosi bor. Aytaylik, ularning biri qayergadir borishi kerak, u yerga qanday borish mumkinligini ikkinchi kishidan aniqlamoqchi yoki, juda bo‘lmaganda, ikkalasi ham avtobus kutib turishibdi.

Tayinki, voqea-hodisalar o‘rtasidagi mantiqiy munosabatning tabiati ham turlicha, bu munosabat sabab-oqibat shaklida bo‘ladigan bo‘lsa, ayni munosabatdagi voqealarning o‘zaro aloqasi juda zich bo‘ladi, zero, sababsiz oqibat va oqibatsiz sabab bo‘lishi mumkin emas. Shakl va mazmun dialektikasiga ko‘ra, bu, albatta, gapning mazmuniy-sintaktik sathida ham o‘z ifodasini topadi. Agar voqea-hodisalar o‘rtasidagi munosabat, aytaylik, o‘xshatishga asoslangan bo‘lsa, ayni munosabatdagi voqealarning o‘zaro aloqasiga u qadar mustahkam bo‘lmaydi. Chunki, o‘xshatish real olamdagi xolis usul emas, balki so‘zlovchining nutqiy ifoda maqsadi bilan aloqador bo‘lgan subyektiv yondashuvdir. Bu ham, albatta, gapning mazmuniy-sintaktik sathida o‘z ifodasiga ega bo‘ladi. Ta’kidlash lozimki, voqealar o‘rtasidagi mantiqiy munosabatlar benihoya murakkab va xilma-xil. Bunday murakkab munosabatlarning ifodasi uchun, ayniqsa, ergash gapli qo‘shma gaplar qulay, ammo qo‘shma gaplarning boshqa tiplarida ham voqealar o‘rtasidagi munosabatlar ifodalanadi. Kiyoslang: Bahor kelgach, gullar ochildi,

Bahor kelib, gullar ochildi. Bahor keldi va gullar ochildi, Bahor keldi — gullar ochildi. Bu gaplarning hammasi bir variativ sintaktik qatorni tashkil etadi, ular uchun umumiy bo'lgan mantiqiy-mazmuniy munosabat esa paytdan iborat. Bu qatordagi gaplar mazmunidagi yetakchi, voqea, albatta, «gullarning ochilishi»dir. Bahorning kelishi esa yordamchi voqeadir, lekin ular vaqt jihatiga ko'ra o'zaro munosabatga kirishgan.

Bog'langan qo'shma gapni tashkil etgan qismlar shaklan mustaqil, mazmunan o'zaro bog'langan gaplardan tashkil topadi. Lekin shaklda mazkur munosabatlar bevosita ifodaga ega bo'lmaydi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda ham vokealar o'rtasidagi xilma-xil munosabat aks etsa-da, bu munosabat bevosita shakliy ifodaga ega bo'lmaydi. Shunga qaramasdan, ularda ham voqealarning birining yetakchiligi, uning boshqasi bilan mantiqiy-mazmuniy munosabati anglanadi.

Shu o'rinda yana bir mulohazani aytib o'tish maqsadga muvofiq. Dunyodagi tilshunosliklarning deyarli barchasida qo'shma gaplarning tasnifi deyarli bir xil, ya'ni: 1) bog'langan qo'shma gap, 2) ergashgan (yoki ergash gapli) qo'shma gap va 3) bog'lovchisiz ko'shma gap. Bu tasnifdagi nomlanishda asos yagona emasday tuyuladi. Bir qarashda yagona asos borga o'xshaydi, ya'ni tasnifda go'yoki grammatik shakldan kelib chiqilgan: «bog'langan» deganda bog'lovchilar (teng), «ergashgan» deganda ergashtiruvchi bog'lovchilar ana shunday boshqa vositalar, «bog'lovchi-siz» deganda esa bog'lovchi va bog'lovchi vositalar ishtirok etmagan qo'shma gaplar nazarda tutilganday. Ammo aslida «ergashgan» deganda ham shakliy, ham mazmuniy jihat hisobga olinganlini aniqroq angla-shiladi, ya'ni bir voqeaning boshqasiga tobeligi, ergashishi ta'kidlangan. Ayni paytda, ergashish ham bog'lanish, ergashgan ko'shma gap qismlari bog'langan qo'shma gapdagiga qaraganda zichroq bog'langan. «Bog'lovchisiz qo'shma gap» deganda mazmunga mutlaqo ishora ham yo'q. Ma'lumki, bog'lovchisiz ko'shma gaplar o'zbek tilida ham, boshqa tillarda ham keng qo'llanadi. Ularda xilma-xil mazmun munosabatlari ifodalanadi. Ana shularni hisobga olib, qo'shma gap tiplarining nomlanishi masalasini qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiq (Lekin ushbu ishning maqsadi boshqa bo'lganligi uchun bu masalani ochiq qoldiramiz).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G'ulomov, A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili.- T., 1997 yil
2. Norimova, A., Maxmudov N. O'zbek tilining sintaktikasi.- T. 1999 yil.
3. Matyuziyev A. O'zbek tilidagi ayrim ergashtiruvchi bog'lovchilarning tarixiga doir; O'zbek tili va adabiyoti, 1998 yil, 1-son.
4. Shoabduraxmonov Sh., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili.- T., 1999 yil
4. Uktamovna, M. M. (2023). O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA EPITETNING CHOG'ISHTIRMA TADQIQI. OBRAZLI EPITETLAR. MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH, 2(23), 439-444.

5. Mamadjanova, M. (2023). ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF EPITHET. International Bulletin of Applied Science and Technology, 3(10), 89-91.
6. Uktamovna, M. M. (2022). EPITETNING LINGVISTIK TABIATI. IJTIMOY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(8), 26-30.
7. Uktamovna, M. M. (2023). TRANSFERRED EPITHET IN ENGLISH LANGUAGE. Научный Фокус, 1(1), 921-924.
8. Mamadjanova, M. U. (2022). O 'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA EPITETNING CHOG 'ISHTIRMA TADQIQI. ANTONAMAZIYA EPITETLAR. RESEARCH AND EDUCATION, 1(5), 110-115.